

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 60-70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

В межах сучасної етнопсихології проблематика етнічної самосвідомості входить як складова частина в більш ширшу область досліджень етнології та психології. Понятійний апарат етнопсихології, куди входять такі поняття, як “самосвідомість”, ”свідомість”, “стереотип”, більш за все співвідноситься з психологічними явищами, однак інтегрує всі ці явища їх приналежність окремому суб’єкту – етносу .В такому разі весь механізм функціонування самосвідомості етносу неможливо розкрити без етнологічного аналізу. Лише таким шляхом ми можемо показати етнічну самосвідомість як психологічний, а головне соціальний феномен.

Поєднання методик двох наук дає можливість наблизитися до розкриття проблеми етнічної самосвідомості. А вона існує як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Теоретичні розробки далеко випередили їх практичне застосування. Так, дослідження психічних явищ етносу, в тому числі його самосвідомості, в кінці 60–70-х рр., досягли такого рівня, що правомірно ставилося питання про виведення етнопсихології з меж таких наук як етнологія та психологія, і створення окремої незалежної науки. Однак, суперечки етнологів та психологів, щодо головної ролі їх наук у вирішенні даного питання та несприятлива ідеологічна атмосфера того часу, звели нанівець ці починання. Тому, наукові роботи 80-х рр. були логічним продовженням розпочатих дискусій. Звичайно, за таких умов не могли проводитися дослідження практичного функціонування етнічної самосвідомості, не говорячи вже про аналіз самосвідомості українського етносу, як окремої етнічної спільності, окремої за своєю культурою, тим більше психологією, від російської, білоруської чи то іншої етнічної групи. Тому, об’єктом даного дослідження є український етнос, розвиток та деформація його самосвідомості в 60–70-х рр.

Здавалося б такий обмежений період не міг вплинути на функціонування етнічної самосвідомості. Можливо, але саме цей період найбільш яскраво свідчить про глибоку деформацію самосвідомості нашого народу. Аналізуючи його, можна прослідкувати як відбувався процес усвідомлення українцями самих себе в якості представників українського етносу, в той час коли вони народилися в державі СРСР. Наша увага акцентується саме на факті народження людини в нових соціальних, політичних та ідеологічних умовах, так як етнічна самосвідомість покоління 60-70-х рр. формувалася в умовах нових інформаційних зв’язків синхронного /відносини економічні, політичні, суспільні/ та деформованої інформації діахронного планів. Особливо важливу роль відігравала остання, так як до неї належить вся культурна спадщина, традиція народу. Поєднання нових та деформованих зв’язків не могли забезпечити спадковість та стабільність українського етносу. Тому, досліджуване покоління в спадок / саме в спадок, а не саме формувало як їм попереднє/, від своїх батьків вже отримало набір нової інформації, яку завдяки сприятливим соціальним умовам оберігало і підсвідомо “готувало” до передачі наступним поколінням. Нові культурні стереотипи ставали для цього

покоління більш стійкими, тому що в період його соціалізації були більш менш сформовані. Відповідно до нових обставин “приспосовувалася” і етнічна самосвідомість, яка змінювалася відповідно до зміни синхронних та діахронних зв’язків. І, якщо політичні та ідеологічні набули нової, а головне стабільної форми вже до 50-х рр. (на цей час практично закінчилася класова боротьба, знищені майже всі вороги народу і т.п.) ,то з 60-х рр. розпочинається процес глибокого нищення культурної інформації (нові не спонтанні, а продумані і методологічно розроблені традиції та обряди з їх штучністю та необхідною масовістю).

Запровадження нових культурних зв’язків відбувалося на добре підготовленій основі. Даному процесові особливо сприяли міграційні рухи 50-60-х рр., які були настільки масовими, що менш ніж за 10 років докорінно змінився етнічний склад тодішньої УРСР. Різке збільшення представників російського етносу, сприяло не лише русифікації українського населення, а й поглинанню всього українського. Основною мовою спілкування, принаймні серед міського населення стає російська, яка звичайно поступово проявляла тенденцію до свого поширення за рахунок звуження сфери побутування української. Тому, якщо враховувати, що мова є не лише засобом з допомогою якого ми отримуємо більшу частину будь-якої інформації, але й основним фактором, який визначає процес формування нашої думки¹, то стає очевидним той факт, що інформація про “суто українське” /генетична пам’ять, зв’язки поколінь, та ж традиція, ментальність/ просто не могла передаватися з допомогою чужорідних засобів. Таким чином, позбавлена засобів передачі, система регулювання та репродукції ознак українського етносу була поставлена в умови виживання. Однак, втрата зовнішніх ознак /поведінка, мова/ ще не веде до кінцевої втрати ідентичності². Тому, розглядаючи розвиток етнічної самосвідомості, важливо вказати не лише на ті елементи, які сприяли її деформації, але й на ті, які забезпечили їй життєздатність і зберегли статус однієї з головних диференціюючих ознак.

Звичайно, в кожен історичну епоху етнічна самосвідомість змінювалася, відповідаючи певним суспільним, економічним та політичним умовам, так як етнічні зв’язки не можуть розвиватися відособлено, бо вони є “похідними чи одним з їх аспектів.”³ Водночас культура – є чи не найважливішою сферою “матеріалізації” національної психології. Вона відображає психічний склад етносу, його характер, сприяючи одночасно їх формуванню і розвитку⁴. І в цьому процесі не останню роль відіграють етнокультурні стереотипи, які є найбільш стійкими і виробляються в період соціалізації особистості. Особливо це стосується поведінки в сфері традиційно-побутової та обрядової культури, в якій установки та навички передаються лише через мікросередовище спілкування. Тобто стереотипи та установки є необхідною умовою “етнізації” індивіда і специфічним засобом формування етнічної самосвідомості, яка пов’язана з елементами народної моралі і механізмами передачі етнічної інформації. Без них взагалі неможливе її функціонування, бо саме в передачі етнічної інформації закладається модель майбутнього етносу. Тому основу етнічної самосвідомості, її корені логічно б було шукати в самому механізмі передачі етнічних ознак, аналізуючи традиції та обряди.

Традиція являється одним з важливих способів функціонування моралі. Однак, питання: чи є традиція однією з головних ознак міжпоколінної передачі досвіду, і як наслідок способом існування етнічної самосвідомості, залишається відкритим. Для багатьох суспільств “ознака міжпоколінної передачі інформації, яку, за звичай, пов’язують з поняттям “традиції”, вже не являється характерною тому, що вони можуть змінюватися в межах одного покоління.”⁵ Така постановка проблеми, на наш погляд, є доволі таки логічною, особливо, якщо брати до уваги розгортання подій в період 60-70-х рр., коли швидко нищилися старі традиції, а натомість “вигадувалися” та розроблялися нові радянські, які, потрібно сказати, не без успіху вкорінювалися в реаліях життєвого буття українців.

Вирішення даної проблеми доцільно було б розпочати з аналізу поняття “обряд”, який є одним з способів вираження традиції. До уваги береться обряд, тому, що він “впливає на світ, перш за все, як інформація.”⁶ Разом з тим, обряд з певними наявними в ньому ритуалами – це “спосіб формування поваги до авторитетів, спосіб передачі будь-яких ідей, необхідність дисципліни і об’єднання.”⁷ Саме як спосіб об’єднання обряд був необхідний та важливий для українського народу в період 60-70-х рр. За умови позадержавного існування “духовна єдність, належність до одного духовного та культурного середовища були набагато важливішими для

збереження національної самототожності, ніж єдина територія”⁸ В розумінні єдності, яке давалося через обрядове дійство вже було закладено поняття “ми”, а значить й етнічне самоусвідомлення. Це розуміння передавалося з покоління в покоління, бо крім ідеї єдності в обряді закладене “вирішення головного завдання – гарантії виживання колективу”⁹ і збереження етнічної самосвідомості, навіть за умови втрати інших ознак, бо “безперервні зміни на поверхні, можуть фактично створювати стійке наслідування більш глибоких рівнів культури.”¹⁰ Отож, за будь-яких зовнішніх змін традиція забезпечує передачу міжпоколінної інформації, змінюючи лише свою зовнішню форму, тому що традиційний обряд є одночасно посланням давньої культури і відгомонам минулого, що зберігається в нашому сьогоденні.”¹¹ Однак, досліджуваний період характеризується втратою традиційних етнічних установок, нові ж формувалися у відповідності побудови єдиного радянського суспільства і були пов’язані з поширенням в суспільстві політичних та ідеологічних поглядів, економічним становищем, рівнем духовності суспільства. В цей час активно розроблялася і впроваджувалася нова культура, яка мала якісно змінити світогляд кожної людини і привести його у відповідність з існуючими ідеологічними нормами. Поєднання вже існуючого світогляду, який базувався на традиційній культурі і запропонованого “соціалістичного”, в результаті давав мішану модель світосприйняття. Вона базувалася на ряді антагонізмів, на поєднанні забороненого і нав’язуваного. Мікросвіт кожної людини вмщував нові і старі обряди, що не могло не відобразитися на етнічній самосвідомості українського народу. Створеним умовам відповідав і рівень розвитку етнічної самосвідомості, бо вона як і свідомість абсолютно не може виходити за рамки світогляду. Етнічна самосвідомість і світогляд – це взаємопов’язані речі, рівень однієї сфери обумовлює рівень іншої. Традиційні норми моралі, етнічні установки та стереотипи на той час ще мали місце в родинній обрядовості, але в масовій обрядовості, зокрема в святковості, вони були майже повністю знищені. Отже, можна стверджувати, що етнічна самосвідомість більш стало тримається на особистісному рівні, аніж на колективному.

В основу функціонування етнічної самосвідомості покладені принципи розуміння причетності до певного етнічного середовища, орієнтація в ньому (визнання мови етносу та його культури, дотримання встановлених норм моралі та інше), а також передача етнічної інформації наступним поколінням. Руйнування етнічної самосвідомості проходило, перш за все, з причини зміни соціального статусу сім’ї та родини. Втрата жінкою її традиційного становища в сім’ї та суспільстві, призвела до знищення культури Дому, на якому базувалася крайова самосвідомість українського народу, яка складала основу етнічної. Якщо розуміння своєї приналежності було ще наявним в тогочасного суспільства, то механізм передачі етнічної інформації внаслідок руйнування традиційної культури, знищення звичаїв та обрядів був значно знівельований.

Нове культурне, політичне, ідеологічне середовище, безпосередньо через умови життя, оточення, поведінку, свідомість, впливало на спосіб поведінки як окремої людини, так і цілого народу. Звичайно, що нові умови, новостворена культура вимагали і відповідної етнічної самосвідомості. Нові зв’язки були направлені на те, щоб порушити етнічно значимі, знищити генетичну пам’ять етносу і по суті були своєрідним проявом “культурного етноциду.”¹²

¹Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. – М.,1977. – С.54; ²Старовойтова Г.В. Этнические особенности поведения и внешности в восприятии горожан // Этнические стереотипы поведения. – Л.,1985. – С.28; ³Чистов К.В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // Сов. этнография. – 1972. – №3. – С.74; ⁴Дашдамиров А.Ф. К методологии исследования национально-психологических проблем // С.Э. – 1982. – №2 – С.67; ⁵Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции // С.Э. – 1981. – №2. – С.87; ⁶Щепанская Т.Б. Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX-нач. XX в. – М.,1990. – Вып.1. – С.8; ⁷Левкович В.П. Обычай и ритуал как способы социальной регуляции поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.,1976. – С.229; ⁸Феномен нації: основи життєдіяльності. – К.,1998. – С.83; ⁹Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.,1988. – С.17; ¹⁰Мид М. Культура и мир детства. –

М., 1988. – С. 345; ¹¹ Курочкін О. Українські новорічні обряди “Коза і Маланка”. – Опішне, 1995. – С. 13; ¹² Етнос і соціум. – К., 1993. – С. 66.